

Komor András

A REGÉNYÍRÓ FÜST MILÁN RÓL¹

Próbálok magam előtt felrajzolni a tájat, amelyben Füst Milán regényhősei élnek. Mert minden regényíró munkásságából kiolvasható egy jellemzően állandó háttér, mindig jelenlévő légkör, amely az alakokat élte, csakis ebben a tájban mozoghatnak, gondolkozhatnak és érezhetnek úgy, hogy bennük írójukra ismerjük. Pestet mond az egyik regény, a hajdani Londonba visz a másik, – ha merném, azt mondanám, ne higgyünk az írónak. Mert nincs különbség a két olyannyira elütő város között. Köd van minden füstmiláni tájon, nem az útleírásokból ismert londoni köd, annál anyagtalanság s éppen ezért sűrűbb, részeire nem bontható, titokzatos köd, még a napsütés sem tudja elűzni s ki benne jár, sohasem tudja, mikor van nappal s mikor éjszaka. Pest ez? Ha igen, hát határában öngyilkosságra készítő szakadékok vannak, talán mindig-hideg fjordok is és túl rajtuk sztyeppék, igen, még London környékén is, az ő nehéz fűszagukat kergeti végig az utcákon az egyre nyugtalan, száraz szél. Azt mondtam, utcákon: ezen a tájon nincsenek utcák, csak síkatorok, a széles körút s még a liget is síkator benne, a házakról súlyos árnyék esik a földre, nem a hidegtől, egy megmondhatatlan valamitől állandóan dideregni kell. Ezen a tájon csak nyugtalan emberek élhetnek, olyan emberek, akik a legkisebb zajra is ijedten ütök fel a fejüket, még ijedtebben, ha csend van; mert minden zaj és minden csend jelent valamit. Ebben a tájban csak olyan emberek élhetnek, akik a boldogságot nem ismerik.

Egy másik kísérlet: a kort szeretném valahogy körülhatárolni, amelyben Füst Milán regényei játszódnak. Mert minden kor hozzáad valamit magából a benne élő emberhez. S ha csak azt veszem, ami az emberen a legkülsőségesebb, a ruházatát, – egy-egy kor különböző szabású öltözékében különféle módon mozog a test, más gesztusokkal kell élnie a szerelmi vallomásban, a gesztusokhoz más szavak illeszkednek, megmásul maga az érzés is. Füst Milán lemond arról az előnyről, amelyet a leírt évszám ad az írónak. A XVII. századbeli Angliába vezető *Advent*² eseményeit lehet talán csak valamennyire meghatározott korhoz kötni: a drámai bonyodalmak itt az 1920–1921-es éveket idézik elénk. Regényeiben egybefut múlt és jelen, olyan korban történnek, amelyben a hős egy lépésével ötven évet lép vissza vagy előre; féktelen érzései nem férnek el az idő szabta korlátok között, kitörnek belőle, kevés nekik a huszonnégy órára osztott nap, a tizenkét hónapig tartó esztendő. Regényalakjainak legalább kétszáz évet kell élniük, hogy kiélhessék szenvedélyüket s eleget szenvedhessenek. Hisz egyetlen szó, egy észrevétlen mozdulat

¹ A gépelt kézirat lelőhelye: OSzK Kézirattár, Fond, 29/7. 117–123. Közreadja Markója Csilla. A publikációt a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

² Füst Milán: *Advent*. Derkovits Gyula rajzaival. Budapest, Amicus, 1923.

évekig tartó gyötrelmet okoz nekik s a seb, amelyet gyerekkorukban kaptak, öregségükre sem forr be. Nem mai emberek, de ha megpróbálnám valamelyik elmúlt századba helyezni őket, annak egész rendjét felborítanák. Csak olyan korban élhetnek, amely nincs, csak ez hitelesíti őket, az idő folytonosságába be nem illeszthető, koron kívüli kor, mely mindenestül Füst Milán sajátja.

Az író a maga képmására országokat és korszakokat tud teremteni a semmiből. Kissé minden író erre törekszik, uralomra a világ fölött, amely az ő arcvonásait viseli. De mily kevesen jutnak el ideig. Mert a teremtés nagy művét megismételni csak a kiválasztottaknak van joguk.

„Az író érzésének kifejezésére ne a teljesen megfelelő szót használja, mert érzését az nem fejezi ki. Az érzéssel egyenlő értékű szó a kívülálló olvasó fölött hangzik el, az nem tudja követni, értetlenül áll előtte; hogy az író érzését érezhesse, a szót egy alsóbb fokra kell leszállítani.” – Körülbelül így, bizonyára sokkal tömörebben és izgalmasabban magyarázta nekem hosszú évek előtt Füst Milán az írói mesterség egyik legérdekesebb titkát. Igaza volt-e? Az írással foglalkozók többségét tekintve, akik íróvá nem lehetnek, mert szavaikat nem tudják eléggé felfokozni, aligha; azonban a maga szempontjából feltétlenül s talán e „stílusproblémán” keresztül közelíthető meg leginkább mindaz, ami Füst Milán elbeszélő művészetébe tartozik.

Regényeit magasfeszültségű áram hatja át, ezt a már-már valóságon túlcsapó feszültséget érzem az elbeszélő Füst Milán legjellemzőbb vonásának. Alakjai nyugalmi helyzetükben is rohannak, legenyhébb szavuk is tele van csillapíthatatlan vívódással, lélegzetvételük állandó lihegés. Nem mintha örület hajtaná őket, csak nem ismerik a fél-érzéseket. Az érzés megszállottjai. Nem tudnak semmiképp közönyösek lenni; komolyan veszik a porszemet is. Mintha szünet nélkül szikráznának. Közelükben a szellő is viharra változik.

Ezt a feszültséget megtartani s ugyanakkor rendre kényszeríteni a szüntelen háborgást, az egekkel viaskodó szenvedélyeket az olvasó látókörébe lehozni, a sok-sok lángolást befogni az epika mindig hűs formáiba: páratlan írói erőfeszítés kell ehhez. Aki meg tudja oldani, annak a nagyon kevés jó író között a helye. Még akkor is, ha egyebet nem adna, s az olvasó – mint ahogy Füst Milán olvasójával könnyen megeshetik – kevesellni kénytelen a mesét, a bonyodalmak megoldása pedig, épp mert a feszültség ott már szükségszerűen feloldódik, valami hiányérzést ébreszt benne. S nem kap kielégítő feleletet az sem, aki azzal a kérdéssel közeledik a regények felé, hogy mi „értelme” ennek a feszültségnek. Nincs értelme, nem kíván semminemű célt szolgálni. Önmagért van, lezárt egész, mindentől független organizmus. E regényekben nem a lélekrajz, nem a mese, hanem a feszültség az élmény.

Afféle „vihar egy pohár vízben” hát, mondanák némelyek, s igazuk lenne. De a kicsinylésnek szánt szavakkal a legnagyobb elismerésben részesítenék az írot. Mert vajon mi nagyobb művészi teljesítmény van annál, mint egy könyv néhány lapján s csupán szavakkal akkora vihart támasztani, amely semmivel sem marad el a legfélelmetesebb égi háború mögött?

A lírikus Füst Milánban könnyű megtalálni az évszázados hagyományok őrzőjét, szabadverseiben a klasszikus ókor lírájának s a keresztény himnuszoknak továbbélő, érzést formáló s jelzőt alakító hangját, – egy-egy verse elnyúló, szabálytalanul hosszú soraival is disztichon, sőt az alkaioszi forma szigorú ütemeit veri fülünkbe s kórusait mintha gregorián dallam kísérné. Nem a verssorokra ráaggatott külső díszek idézik elő e hatást, a zenei csengésű félmúlt igealakon kívül nyoma sincs archaizálásnak, – a vers legbelsejében, hogy úgy mondjam, lélegzetvételében van ez a sajátos és utánozhatatlan régiesség s ez a formabontáson is átütő klasszicitás.

Hasonló visszahajlást találunk Füst Milán prózájában, ha nem is olyan messzi múltba, de az epika oly gazdag s tiszta forrásához, mint amilyen a hellenizáló költészet volt lírája számára. Regényei Tolsztoj igézetében íródtak. Ismétlem: igézetében, s nem hatása alatt, hisz kimutatható nyomok nincsenek, talán csak abban, ahogy elindítja a történetet, az első bekezdés rövid és mindig határozott taktusaiban s itt-ott a párbeszédnek kissé lassú tekervényeiben, egy-egy avittas szóban, amely már nem is annyira Tolsztoj, inkább magyar fordítójának, Szabó Endrének jellegzetes stílusát juttatja eszünkbe. Mégis valami letagadhatatlanul oroszos van ezekben az írásokban, ha egyebütt nem, hát a sorok között, a férfihős valamelyik le sem írt, csak odaképzeltető mozdulatában, amely rokonává teszi Tolsztoj magukról oly könnyen lemondó alakjainak. Olyasvalami ez, mint például a bachi szellem jelenléte Bartók legutóbbi műveiben, egy merőben más művészi temperamentum meghajlása az előtt, aki számára a fegyelmet s műfaja legtisztultabb törvényeit jelenti. S az írói alkotás gyönyörű ellentmondása: Tolsztoj határozottabban érezhető közelsége tárja fel Füst Milán leggazdagabb epikus értékeit és nemrég megjelent kötete, az *Amine emlékezete*³ két elbeszélésében ez szabadítja fel igazi s mindenkitől független írói egyéniségét.

A stílusa... Nincsenek szép szavai. Most, hogy újraolvastam regényeit, néhányat sok év után, talán ez lepett meg leginkább. Mert úgy emlékeztem rájuk, mint amelyekben legdöntőbb elem a zeneiség. Hármás pontokkal s gondolatjelekkel szertezilált mondatai úgy éltek bennem, hogy egy csaknem lekottázható, szinte numerikus zene fogja őket egybe, verssoroknál ötvözöttebb tisztaságban; a ritmusra emlékeztem, a szavakra nem. A ringató, magukat fülbe hízelgő szavak hiányzanak, de a mondatok szabályos hullámzását diákmódra akár az ujjunkon lehetne lekopogni s a gondolatok belső ritmusa magával sodor. Másodszori olvasásra is megfogott Füst Milán prózájának állandó zeneisége, talán épp mert most mélyebbnek éreztem, semhogy csak dallamos szavakkal lehessen lerögzíteni. Érzelmességet kerülő, tragikusan nyers, amelodikusz zene ez, utána dalolni nem lehet, de barbár ritmusa még sokáig kísért. Koncerteken gyakran meg lehet figyelni, ahogy egy-egy ember előbb a kezével, aztán fejbólintásával, végül már vállainak, egész testének akaratlan himbálásával követi a zenét. Füst Milán stílusa is így lesz úrrá az olvasón, befogja őt, ráerőszakolja magát: egész testével kell olvasnia.

³ Füst Milán: *Amine emlékezete. Két novella.* Budapest, Almanach-kiadó, 1940.

A versben a ritmus élte a szavakat. Az jelöli ki helyüket, méri meg értéküket, a kiválogatás is részben az ő dolga, sőt döntő szerepe van a vers egész tartalmi felépítésében is. Az epikus Füst Milán nem tagadja meg itt a költőt: a ritmus szabja meg alakjainak jellemét. Csak azt tehetik, amit a ritmus megenged, gyakran meglepő dolgokat is csinálnak, egyedül a ritmus egysége kedvéért. Mintha a lélekrajzot is ez a ritmus helyettesítené; mindenesetre neki köszönhető, hogy hősei, e mindig belső életet élő, végletek közt tántorgó s tragikusan szertelen alakok, sohasem tévednek a freudizmus agyonbányászott területére. Nincs még egy író, aki annyira ne venne tudomást a lélekelemzések merészségeiről és közhelyeiről. S egyetlen társát ismerem csak, aki másképp és más, líraibb, álmokhoz közelebb eső területeken, de ugyanígy a zene védőszárnyai alá bocsátja hőseit, akik lágyabb ütemekre s már-már tánclepcsében járnak, de hasonlóképp függetlenül magukat a mélylélektan szűk és sivár formalizmusától, s ez a regény mai fejlődésében joggal újítónak nevezett Jean Giraudoux.

Templom-torony-aranyozó: ez az *Advent* egyik alakjának a foglalkozása. Hogy mért éppen ez, azt a szó nyomán az olvasóban támadt különös borzongáson kívül semmiféle indokolja; s ami fő, e furcsa foglalkozásnak a regényben semmiféle szimbolikus jelentése nincs. „Akkoriban minden rosszul ment nálunk. A heremagomat embereim hagyták megfűlledni” – így indul az *Amine emlékezete*. Mi az, hogy heremag? miért nem inkább búza, vagy rozs? mit keres itt ez a mezőgazdasági terményjelentésekből kikerült, brutálisan különös szó? „Csak meghajolva tudott járni, valamely derékmerevsége miatt... így járkált néhanap kinn a folyosón s hadart, hadart, darált magába szüntelen” – *A kapitány felesége* egyik epizódalakjának hirtelenvonalakkal vázolt arcképe ez, semmi jelentősége, hogy épp ilyen, csak ráadás ez a regény egyéb szokatlanságaira. Mint ahogy nem fontos a *Szakadék* egyetemi tanárának e reggeli hangulatképe sem: „Az ezüst álmodóan csillogott asztalomon, – a csillagok reggeledő fényével, kimerülten. A csipke rajta sárga volt, majdnem olyan, mint a köd, csak határozott. – Oly határozott, mint a feleségem!” – s utána mindjárt a kontrapunkt más hangjaival: „A dada eközben pirított kenyeret, vaját és hideg húst rakott elém”. De épp ezek a látszólag jelentéktelen közbeszúrások, e „gratuit” jellegű kis részletek – melyekből Füst Milán prózájában számtalan akad, s amelyek így kiragadva csak keveset mondanak, – teremtik meg a regény jellemző, csaknem tapintható légkörét, hoznak bele a regénybe a valóságnál légibb, mégis keményebb, valóbb realitást. Egy földfeletti realitást, amely lehet, hogy az embert éjféli árnyak rokonává teszi s azokkal együtt kissé élettelené is, de mélyebb értelmet ad az életnek s múltékony igazságai közül kiemeli a maradandót; s cserében az embert elvesztett testi dimenzióiért érzékenyebb, „testibb” lélekkel ajándékozza meg. S ne felejtjük el, élet nem jelent egyet művészettel, – a mai irodalom egyik legfontosabb tanítása ez – a művészet csak ott kezdődik, ahol az élet határai lezáródtak már.

Valamennyi regénye egyes szám első személyben íródott. Ha verseiről nem tudnék, vajon akkor is feltűnne ez? Szabad-e hát ebből bárminő következtetéseket levonni?

Nem én-regények. Az író minden regényben más, pontosan körülhatárolt alakot ölt, akik legföljebb annyiban hasonlítanak egymáshoz, amennyiben írójukra ütnek: beszédmodorukban és állandó izgalmi állapotukban. Mintha szándékosság is lenne abban, hogy ennyire elüssenek egymástól s mások legyenek a körülmények is, amelyekben mozognak: az író sorban kipróbálja magát a legkülönbözőbb alakokon és szituációkon. Az azonosulásnak ez a módja kissé emlékeztet arra, amit a tankönyvek helyzet-lírának neveznek. Epika ez? Az író minden idegszála együtt remeg alakjaival, bennük él és nem fölöttük. Regényolvasói ízlésünk nagyon is hozzászólt az alakjait magából mozgató író fölényéhez. Ám ne felejtjük el, épp az impassibilité megtestesítőjének tartott Flaubert levélvallomását: „Nincsen nagyobb gyönyörűség, mint nem énnel lenni, hanem benne keringeni abban a világban, amelyről beszélek. Ma például egyszerre voltam férfi és asszony, udvarló és szerető. Sárgult levelek alatt, sűrű erdőben lovagoltam őszi délután, de én voltam a levél, a ló, a szél, a szavak, amelyek elhangzottak és a rőt színű nap, amely szerelembe merült, fáradt szemhéjukat rázárta szemünkre.” Egyáltalán, van-e kijelölhető határ a műfajok között? S nem elég magyarázat-e, hogy az „objektív” lírával kísérletező költő Füst Milán mégis csak egy a szubjektív epikus Füst Milánnal?

Nem népszerű író; s nem hinném, hogy valaha is az legyen. Egész írói egyénisége tiltakozik ellene. Soha semmiféle kedvezményt nem hajlandó tenni az olvasónak, sőt szándékosan megnehezíti az utat, amelyen az közeledhetnék feléje. Könyvei nem kellemes olvasmányok, alakjai aligha nevezhetők rokonszenveseknek, megzavarnak, szorongás jár a nyomukban, amely annál súlyosabb, hisz alakjait nehéz elfelejteni. A közönség kegye mindinkább az olyan írók felé fordul, akik mindent az érzelmesség bő levével eresztenek fel s félreérthetetlenül sekélyes mondanivalóikat ráadásul még az olvasó szájába is rágják. Füst Milán legnagyobb írói gondja viszont a tömörítés, magyarázgatás helyett szinte rejtegető kihagyásokkal dolgozik. Az irodalmi ízlés a váltig hirdetett egyszerűség parancsuralma alatt áll s nem ad igazat azoknak, akik felszínes szemlélet helyett a lélek ama legmélyebb rétegeiig merészkednek, ahol minden természetszerűleg bonyolult; e vastag tapintású ízlés nem érezheti meg azt, ami szépet Füst Milán írásai nyújtanak. Mondjam, hogy épp ez a bizonyíték az *Advent* s a *Szakadék* írójának maradandó értékei mellett? A költő Füst Milánt a *Nyugat* első nagy nemzedékének legelső sorába állítja az irodalomtörténet elfogulatlan ítélete. Az elbeszélő Füst Milán nem áll hátrább mögötte, a mai magyar regényírás legjobbjai között a helye.